

LA IDEA DE LA UNIVERSIDADE DE BRASÍLIA: UNA PROPOSTA ARQUITECTÒNICA I FORMATIVA

JORDI GARCIA FARRERO

Universitat de Barcelona

És ben sabut el 1968 fou un any molt convuls en l'àmbit universitari. Sense anar gaire lluny, la ciutat de París va viure una de les mobilitzacions estudiantils més importants al llarg de la història de la qual, precisament l'any passat, es va commemorar el cinquantè aniversari a través de l'organització de diferents seminaris i exposicions. Malgrat que la majoria de les reivindicacions polítiques d'aquesta revolta estudiantil no es van materialitzar i, a més, el resultat de les eleccions que es van celebrar tot just uns dies després va contribuir a bastir una deriva netament conservadora que, posteriorment es va confirmar amb els governs de Margaret Thatcher (1979-1990) o Ronald Reagan (1981-1989), no hi ha dubte que aquest esdeveniment va suposar un abans i un després en la lluita per les llibertats individuals, l'aparició de la joventut com una categoria social de primer ordre i, al mateix moment, l'alliberament del cos. O dit d'una altra manera: es van encaetar tres crisis que han perdurat, és a dir, una de més aviat cultural (aparició de noves avantguardes), una altra de generacional i, després, la que afecta directament la idea de la universitat com a institució educativa.

Encara situats en l'any 1968, també convé recordar que va ser quan es va promoure, el dia 6 de juny per ser més exactes, el decret de la creació de la Universitat Autònoma de Barcelona i, més endavant, es va crear, a partir de la unió de les diferents Escoles Tècniques Superiors, la Universitat Politècnica de Catalunya (1971), la qual cosa fa palès que l'educació superior del nostre país començava a fer els primers passos a favor d'un accés més democràtic a les titulacions universitàries. Certament, aquesta qüestió ha generat molta literatura però val a dir que, en aquesta ocasió, hem esmentat el centre universitari que es troba situat al municipi de Cerdanyola del Vallès perquè, a banda que el nom escollit va tenir l'única pretensió d'esborrar de la memòria col·lectiva aquella idea universitària que es va establir durant els anys de Generalitat republicana (1931-1939), volem posar de manifest el fet que es va construir lluny de la ciutat de Barcelona. Aquesta decisió va venir articulada bàsicament per criteris polítics, és a dir, la voluntat de controlar els moviments estudiantils i, com a conseqüència d'això, reduir-ne la intensitat de les protestes perquè, des de feia uns anys, començaven a perdre la por de la repressió sistemàtica del règim franquista. Ben mirat, no ens pot estranyar gaire perquè va succeir una cosa semblant en el món fabril quan la fàbrica del Vapor Vell del barri barceloní de Sants va ser trasllada a Santa Coloma de Cervelló per fundar la Colònia Güell.

Segui com sigui, és evident que aquesta estratègia de les autoritats franquistes en relació amb les universitats autònomes de Madrid, Bilbao i Barcelona tampoc pot ser percebuda com una novetat. Tots els règims totalitaris aborden la vida universitària des d'una lògica policial, és a dir, com un problema d'ordre públic enfront de tota mena de mobilitzacions que no hagin estat pensades ni organitzades des de les autoritats acadèmiques establertes. D'aquesta manera, no ens pot estranyar que trobem altres exemples d'aquesta na-

turalesa arreu del planeta. A Brasil, per exemple, es podria destacar la *Cidade Universitária Armando de Salles Oliveira* a la ciutat brasilera de São Paulo. Tot i que la idea de construir aquest campus ja formava part des de la fundació de la Universidade de São Paulo (1934), és molt revelador que no s'hi van establir els primers instituts d'investigació fins que no va arribar la dictadura militar (1964-1985) i es va veure la necessitat de controlar i allunyar la dissidència dels centres urbans.

En qualsevol cas, tot seguit farem una aproximació a la idea de la Universidade de Brasília (UnB) a partir de la seva proposta arquitectònica (Oscar Niemeyer) i, per descomptat, pedagògica (Darcy Ribeiro, Anísio Teixeira) ja que la seva fundació va ser articulada per criteris formatius. Ara bé, no podem perdre de vista que la UnB es va veure afavorida per uns anys de plena efervescència política, social i cultural en aquest país tropical. En aquest sentit, les professores Schwarz i Starling (2016) destaquen que, entre altres aspectes, durant la República Nova (1945-1964) va sorgir el projecte de desenvolupament del president Juscelino Kubitschek amb la construcció de Brasília com a nova capital d'aquest país sud-americà (1960), el programa del *Cinema Novo* (Cacá Diegues, Joaquim Pedro de Andrade, Nelson Pereira dos Santos), la I Bienal Internacional de Arte de São Paulo, el Teatro Brasileiro de Comédia (TBC), la Sociedade Brasileira para o Progresso da Ciência (Mário Andrade, Gilberto Freyre) o el moviment de la *bossa nova* (Tom Jobim, Vinicius de Moraes, Carlos Lyra) que possiblement és «la primera conquesta important de nuevos territorios por el jazz» (Hobsbawm: 2018, 51). En definitiva: fou una etapa política tan plena d'optimisme i esperança que semblava que el lema de la seva bandera era més possible que mai.

La Universidade de Brasília vista des de la seva arquitectura

És evident que difícilment es pot entendre la Universidade de Brasília sense tenir en compte la història i la planificació de la capital de Brasil i, encara menys, el context d'aquells anys en què es respirava una voluntat de construir un país nou, és a dir, més democràtic i modern tal com ja hem dit línies més amunt. En qualsevol cas, cal recordar que la ciutat de Brasília, inaugurada el 21 d'abril de 1960, va ser construïda en un indret totalment despoblat de la sabana tropical. Abans i després de l'arribada dels portuguesos. Nogensmenys, el president Juscelino Kubitschek (1902-1976), amb el lema *50 anos em 5*, que fa palès el seu afany reformista, va impulsar un concurs per planificar la nova capital tenint en compte la modernitat, el progrés i, al mateix moment, el desequilibri territorial perquè el poder polític, econòmic i cultural sempre ha romàs en el sud i el litoral del país llatinoamericà tot deixant orfe l'interior del país, i d'aquesta manera, continua avui dia.

Segui com sigui, Lucio Costa (1902-1998) va ser finalment l'encarregat de la urbanització de Brasília i Oscar Niemeyer (1907-2012), un dels seus alumnes més brillants a l'Escola Nacional de Belles Arts i que posteriorment també va rebre el mestratge de Le Corbusier (1887-1965), es va ocupar de la construcció de la majora dels edificis, com és el cas de la catedral. Tot seguint el dibuix d'un aviò, atès que l'enginyer brasiler Alberto Santos-Dumont (1873-1932) és considerat un dels pioners de l'aviació, o el d'una papallona segons altres versions també prou conegudes, l'urbanista brasiler va idear una ciutat monumental dividida en dos eixos que es creuen en un angle recte. El seu propòsit era el de separar l'àrea residencial (ala sud i ala nord) de la dels edificis governamentals (eix central). És, doncs, una ciutat sense cantonades que ofereix als seus ciutadans una sensa-

ció d'amplitud molt generosa. A més, paga la pena destacar que les unitats residencials són totes idèntiques (les anomenades *supercuadras*) i encara hi viuen, d'acord a les grans desigualtats socials del país, els funcionaris, buròcrates o bé directament els diputats i senadors. Ara bé, la resta de la població viu a les ciutats satèl·lits que s'han anat construint. Tot i que no era la idea inicial, Brasília també ha esdevingut un reflex de la realitat majoritària de tot el país ja que no han sabut foragitar les desigualtats socials ni l'endarreriment cultural entre la majoria de la població.

Doncs bé, en la zona est d'una de les àrees residencials de Brasília, és a dir, en l'ala nord del pla pilot, hi trobem la seva universitat, fundada el 1962. Ocupa tot l'eix, exactament quinze fileres de *supercuadras*, és a dir, aproximadament uns 8 quilòmetres de longitud que venen a ser unes sis mil hectàrees de terra. L'arquitecte Oscar Niemeyer va elaborar, tal com ja havia fet amb el disseny dels edificis de la ciutat que abans hem comentat, una proposta caracteritzada per la seva bellesa, lleugeresa, varietat i, especialment, creadora de sorpreses. Bona prova d'això n'és l'Institut Central de Ciències (ICC) o conegut popularment com a *Minhocão* en el qual va saber idear un espai singular que encaixa perfectament amb la proposta formativa que tot seguit abordarem. És, doncs, un edifici de 720 metres on s'hi es troben totes les disciplines i ocupa la part central del campus sense dibuixar cap línia recta. És, sens dubte, el símbol principal d'aquesta universitat. Fet i fet, les següents paraules de l'arquitecte brasiler assenyalen el principal sentit arquitectònic d'aquest edifici acadèmic: «No és l'angle recte el que m'atrau / ni la línia recta, dura, inflexible, / creada per l'home. / El que m'atrau és la corba lliure i sensual / la corba que trobo a les muntanyes / del meu país, / en el curs sinuós dels seus rius / en les ones del mar, / en el cos de la dona preferida / de corbes és fet tot l'univers, / l'univers corb d'Einstein» (Niemeyer: 1999, 11).

L'estructura pedagògica de la Universidade de Brasília

Malgrat l'oposició de l'elit conservadora (Israel Pinheiro da Silva), es pot afirmar que la Universidade de Brasília ha estat el projecte més ambiciós de la intel·lectualitat brasilera que s'ha pogut materialitzar, almenys parcialment, al llarg de la història en aquest país. La qüestió és que es va pretendre construir un sistema universitari perquè, segons les tesis de Darcy Ribeiro (1922-1997), encara no existia cap tradició universitària verdadera al Brasil, cosa que no podem dir de l'Amèrica castellanoparlant. Durant el primer terç del segle xx, només funcionaven unes escoles independents que estaven a càrrec de catedràtics autònoms que, després de guanyar un concurs vitalici, no tenien cap mena d'obligació d'estudiar i actualitzar-se. No existia la llibertat de càtedra perquè la legislació corresponent era la que establia tot el currículum. De dalt a baix. De fet, era habitual la multiplicació d'estudis perquè només perseguïen una única missió: preparar professionalment els estudiants d'ensenyament secundari.

D'aquesta manera, no ens pot estranyar que la Universidade de Brasília s'hagi d'entendre com una oportunitat de posar al dia l'agenda científica i cultural del país continental tot aprofitant la conjuntura política d'aquella època que mai podem perdre de vista. Tal vegada hem de tenir ben presents algunes experiències anteriors (Universidade do Distrito Federal o Universidade de São Paulo) i, al mateix moment, el fet que, en un primer moment, la seva construcció no va generar unanimitat. En aquest sentit, reproduïm aquí les paraules d'Anísio Teixeira (1900-1971), que és un dels pedagogs més importants del Brasil:

«Não fui de início entusiasta de uma universidade em Brasília. Fundamentalmente contrário à idéia de Metrópole, nunca achei que a Capital de uma República devesse necessariamente possuir uma universidade. Brasília deveria

ser apenas sede de governo. Vi porém, transformada em lei, durante o último ano o projeto de criação de nada menos de 11 universidades. Diante disso, logo percebi que, mais dias e menos dias, Brasília teria a sua: aderi, então à idéia de Darcy Ribeiro e, não só à idéia, ao plano Darcy Ribeiro. Esse plano é uma exata correção dos defeitos mais graves de que sofrem as universidades brasileiras em sua mistura de anacrismo e deformações congênicas» (Teixeira, citada a Ribeiro: 1995, 27).

En conseqüència, no és debades dir que Teixeira també va acabar essent un dels autors intel·lectuals principals de l'esmentada universitat a través de la direcció del Instituto Nacional de Estudos Pedagógicos (INEP) i, més endavant, com a rector directament que confirma el seu compromís amb aquesta universitat. D'aquesta manera, no ens pot sorprendre que la Universidade de Brasília nasqués com una fundació (Llei nº 3.998, de 15 de desembre de 1961), ja que reprenia una de les reivindicacions de la Universidade do Distrito Federal com és el cas de l'autonomia universitària. Cal recordar que Teixeira també va ser qui va liderar aquesta universitat. Ben mirat, aquesta decisió permetia no dependre del Consell federal d'educació i de les polítiques del ministeri i, a més, s'aconseguia que els professors tinguessin llibertat de càtedra. Quedava, doncs, garantit que en cap cas el personal acadèmic podria ser sancionat per les seves idees polítiques o religioses tal com succeïa habitualment durant aquells anys al Brasil.

Resta consignar que l'estructura de la Universidade de Brasília estava constituïda per tres unitats: l'Institut Central de Ciències (física, química, biologia, geociències, ciències humanes, lletres i arts), les Facultats (ciències polítiques i socials, educació, ciències mèdiques, ciències agràries, tecnologia i arquitectura) i les Unitats Complementàries (biblioteca central, editorial universitària, museu, aula magna, centre militar, estadi universitari, cases nacionals de la llen-

gua i de la cultura, centre brasiler d'estudis portuguesos, centre d'estudis del portuguès del Brasil i institut de teologia catòlica). Tenint en compte aquest plantejament, paga la pena fer dos comentaris per destacar la seva innovació acadèmica. En primer lloc, posem de manifest que l'Institut Central de Ciències impartia tot els nivells de formació universitària i, pel que fa a les corresponents facultats, només cursos professionalitzadors després d'haver cursat uns estudis introductoris que s'impartien en la primera unitat. En darrer terme, cal fer notar que aquest sistema universitari va substituir els catedràtics pels departaments amb el propòsit d'organitzar la carrera dels docents i construir una estructura més democràtica. Dit d'una altra manera: del consell departamental fins al consell director de la universitat, passant pels coordinadors generals dels instituts centrals, òrgans culturals i facultats.

A tall de cloenda

Certament, la Universidade de Brasília, tal com succeeix amb la *bossa nova* en matèria musical, va ser un intent de connectar el Brasil amb l'avantguarda de l'exterior sense perdre de vista les pròpies arrels i, especialment, les que es van originar abans de la colonització portuguesa. En aquest sentit, de ben segur que es va fer notar el compromís amb els pobles indígenes que Darcy Ribeiro sempre havia defensat des de l'antropologia. Al mateix temps, convé destacar que la seva fundació va ocórrer sota el deixant del positivisme (idea de progrés de la ciència) i, per descomptat, del marxisme, perquè la Revolució d'Octubre de 1917 va esdevenir un far per a la majoria dels intel·lectuals llatinoamericans. No podem oblidar que sempre es va parlar d'una universitat pública amb consciència crítica en el marc d'un ambient fraternal. En qualsevol cas, estem davant d'un establiment educatiu que tenia la missió «de ajudar o Brasil a

formular o projeto de si próprio: a nação de seu povo, ordenada e regida por sua vontade soberana, como quadro dentro do qual ele há de conviver e trabalhar para si próprio» (Ribeiro: 1986, 41).

Malauradament, però, aquesta experiència d'ensenyament superior no va tenir temps de consolidar-se perquè la voluntat de construir un país en el qual l'educació i la cultura havien d'esdevenir el pal de paller de tot plegat va ser interrompuda de forma abrupta. Darcy Ribeiro ho deia amb aquestes paraules tan precises després de retornar al Brasil del seu exili: «A UnB é uma utopia vetada, é uma ambição proibida, por agora, de exercer-se. Mas permanece sendo, esperando, como a nossa utopia concreta, pronta a retormar-se para se repensar e refazer, assim que recuperarmos a liberdade de definir o nosso projeto como povo e a universidade que deve servi-lo» (Ribeiro: 1978, 41). En efecte, la idea que és una *universitat interrompuda* (Salmeron) també es fa ben palesa en totes aquelles obres que s'havien planificat, tal com podem llegir en el document fundacional titulat *Plano Orientador da Universidade de Brasilia* (1962), i que encara no han estat efectuades en la seva totalitat.

Sigui com sigui, és evident que els militars van prendre el poder amb un cop d'estat (1964) i, d'aquesta manera, la democràcia brasilera i els avenços en matèria educativa van quedar totalment aturats. Paga la pena recordar que el suport dels Estats Units va ser clau, perquè no podem oblidar-nos que la política internacional d'aquells anys estava regida sota el dictat de la guerra freda. De la mateixa manera que a casa nostra els mestres i professors compromesos amb els valors republicans es van veure obligats a emprendre el camí de l'exili ara fa tot just 80 anys, Darcy Ribeiro, Oscar Niemeyer i tants d'altres també van fugir cap a d'altres contrades per no ser víctimes de la repressió del règim. En aquest sentit, finalitzem aquest text tot recordant que Ri-

beiro, mentre es trobava exiliat de la seva terra natal, va ser nomenat professor d'antropologia de la Universidad de la República d'Uruguai i, a més, va organitzar, fruit de la seva experiència a la Universidade de Brasília i d'altres en qualitat d'assessor durant els anys que va viure fora del Brasil, el Seminari d'Estructures Universitàries. El seu treball, que va quedar recollit al llibre *A universidade necessária* (1975), va pretendre bastir un model universitari llatinoamericà a partir del diàleg amb les concepcions napoleòniques, liberals, germàniques o soviètiques que constitueixen les principals filosofies de l'educació universitària. Vulguem o no, és obvi que encara s'han de fer molts passos per aconseguir aquest objectiu.

Referències bibliogràfiques

- FONSECA, L. F.; VILLAR, J. L.; Weller, W. (Org.) *FE 50 anos – 1966-2016: Memória e registros da história da Faculdade de Educação da Universidade de Brasília*. Brasília: Editora UnB, 2018.
- HOBBSAWM, E. *¡Viva la revolución! Sobre América Latina*. Barcelona: Crítica, 2018.
- Llei n° 3.998, de 15 de desembre de 1961*. Vegeu: https://noticias.unb.br/images/Noticias/2017/Documentos/lei_3998-61_criacao_fub.pdf [darrer accés: 14/3/2019].
- NIEMEYER, O. *Les corbes del temps. Memòries*. Barcelona: COAC, 1999.
- Plano Orientador da Universidade de Brasília*. Brasília: Editora UnB, 1962.
- RIBEIRO, D. *UnB: invenção e descaminho*. Rio de Janeiro: Avenir, 1978.
- RIBEIRO, D. *Carta: falas, reflexões, memórias. A invenção da Universidade de Brasília*. Brasília: Centro Gráfico do Senado Federal, 1995.
- RIBEIRO, D. *Golpe e exílio*. Brasília: Editora UnB, 2010.

RIBEIRO, D. (Org) *Universidade de Brasília*. Brasília: Editora UnB, 2011.

SALMERON, R. *A universidade interrompida*. Brasília: Editora UnB, 1999.

SCHWARZ, L. M.; STARLING, H. M. *Brasil. Uma biografia*. Barcelona: Debate, 2016.

